

Iain MacLeod

Miért fordítottam ahogy fordítottam?

Az ember tragédiája fordításáról és átdolgozásáról¹

A hatvanas évekig soha eszembe nem jutott, hogy valaha is „elsőkézből” tehessek bármit is a Tragédia ügyében. Gimnazista éveim igézete és a színpadi előadások misztériuma volt és maradt – amíg a tény, hogy az angolnyelvű világban látszólag senki nem ismerte Madách munkáját, mellbe nem vágott.

Egy edinburghi kollégiumban tanítottam angol nyelvet és irodalmat, és a kollégium színjátszóival mutattam be Skócia fővárosában az angol irodalom néhány válogatott színpadi mesterművét. Nagyon lelkesített a lapokban megjelent és levelek tömegével érkező méltatás. A hatvanas évek végén arra kértek, hogy mutassak be valami „igazán speciális” darabot a kollégium többszázéves évfordulója alkalmán. Aki ismeri a Tragédiát, annak csak ez az egyetlen „igazán speciális” színmű a világ kerekén; és arra gondoltam, hogy ha találok megfelelő szöveget angol fordításban, alkalmam lesz színházlátogatóimnak valamennyi várakozását fölműlni.

A Skót Nemzeti Könyvtár útján felkuttattam minden létező angol nyelvű fordítást, ám megdöbbenett, hogy azok nem csak előadhatatlanok, de többnyire olvashatatlanok is voltak.²

Nem értettem: – „Hol van a probléma?” ...; és lefirkáltam egy-két sort „kapásból” – amint azt gyerekkoromban mondtuk. A színpadon fel s alá járkálva deklamáltam a sorokat és – Édes Istenem – jól hangzott angolul!

Kollégáim és tanítványaim biztattak: fordítsam le Az ember tragédiáját!

Így kezdődött. Korai felbuzdulásomban azt hittem, hogy egy fél éven belül elkészítem az angol nyelvű szöveget; noha túl későn az ünnepi évforduló alkalmára. Ám ez már nem számított: másra hagytam rendezői munkámat, számomra azon túl csak a Tragédia létezett, és nem nyughattam, amíg annak színpadról igazán meggyőzően hangzó angol nyelvű változatát kezemben nem tartottam. Évek múltak. Idővel vidékre költöztem, de dolgozószobám ablakából még láttam Skócia gyönyörű fővárosát majdnem húsz mérföldnyi messzeségben. Ott akartam bemutatni Madách Imre Tragédiáját.

Beláttam, hogy a fordító csak annyit fordíthat, amennyit ért. Nem csak a nyelvi készségről beszélek. Arra magyar gyerekkorom, gimnazista éveim és budapesti egyetemi képzettségem garancia volt. A kérdést így teszem fel: milyen fokon gyakoroltam volt-magyarságomat a magyar nyelvterületen töltött 25 év alatt? Madách magában sem könnyen érthető nyelvezetében egész élete irodalmi, tudományos, filozófiai és vallásos olvasmányainak asszociációi jelennek meg újra meg újra – nem is szólva az emberi élet érzelmi zűrzavaráról és a nemzeti tragédia által felkavart utolsó kérdésekről: honnan és hová? Ha a fordító mindezt nem érti, nem érzi, ha nem ismeri első kézből Madách tanulmányait, ha nem látta az emberi élet iszonyú példáit a világháború embertelenségében, a kommunista világ hazugságában, az utóbbi magyar forradalom bukásában és az azt követő elszigeteltségben, abban az emocionális űrben – akkor csak szavakat képes olvasni és fordítani intellektuális kíváncsiságból vagy éppen anyagi megfontolásokból.

Beláttam mindezt, és reméltem, hogy magyar irodalmi ismeretem, műfordítói gyakorlatom (amelynek egyik példája a huszonötéves koromban kiadott Milton fordításom), filozófiai és vallásos tanulmányaim és a negyvenes-ötvenes évek idején nyert keserves tapasztalatok megadják a szükséges értelmi és érzelmi belátást és utánérzést. Mindennek ellenére sokat kellett olvasnom, hogy a Madách által elérhető tudományágakban és tudományos világnézetekben otthon érezzem magam. Végül is kezdtem érezni (még ha ostoba megjegyzésnek tetszik is), hogy

milyen volt Madáchnak lenni. Ez a különös – hogy ismételtlen mondjam – „utánérzés” a mai napig is megmaradt, és mint Shakespeare Prosperoja pusztá gondolatlan fel tudta hívni testetlen segítőjét: „Come with a thought; I think thee, Ariel: come” e különös madáchi „utánérzés” fel tudja varázsolni az alsósztrégovai „oroszlánbarlang” remetéjét.

Közben praktikus megfontolásokkal küszködtem tíz éven át: milyen legyen Madách nyelve – angolul? Noha első vázlatomnak emelkedett, költői nyelvű részleteiben a „lira zöngése” (hogy Arany kifejezését használjam) megvalósult – hiszen azok a részletek érdekelték legjobban –, a sorok túlnyomó többségében a dialógus nem szólt meggyőzően. A Mester iránt való előbb félreértett tiszteletből első vázlatomban 19. századbeli verset akartam írni szükségképpen 20. századbeli angol szavakkal – mert fordító elődeim archaizálása irtóztatott. Ez az újítás nyilván nem volt elég. A szöveg emlékeztetett az „angol-beszélő” külföldre, aki anyanyelvén gondolkozván behelyettesíti az angol szavakat: kirí idegensége. Egyetlen mondat, és az ember tudja, hogy nem angol anyanyelvű. Amit mond érthető és nyelvtanilag elfogadható: de mi nem úgy mondjuk. A modern angol nyelv különösen idiomatikus, ha pedig az ember idiomatikus akar fordítani, akkor nem az eredeti szavakra, hanem a szavak mögötti gondolatra, tartalmakra kell utalnia. Röviden: egy adott gondolatot egy másik nyelven nem szükségképpen ugyanazon szavakkal kell kifejezni.

A másik probléma onnan származott, hogy az angol jambus *majdnem kizárólagosan* a hangsúlyos és hangsúlytalan szóta-

gok váltakozásából adódik, miszerint a hangsúly („eszményien” – noha nem szüségképpen művésziiesen) minden második szótagra esik. Ez a reguláris váltakozás hosszabb dialógusokban tűrhetetlenül unalmas – és az idiómák által kedvelt egyszótagos szavakból álló verssorokban elviselhetetlen. Ez a megoldás vezetett arra, hogy a Tragédia dialógusát prózára váltam (többé-kevésbé *Bernard Shaw* stílusában) és az emelkedett és lírikus részleteket *Bertolt Brecht* gyakorlata szerint versben adjam. Ez kétségtelenül segítette a dialógust, de a Tragédia, mint költemény tönkrement. Vissza a rajztáblához (hogy illusztráljam mennyire idegen az angol idióma „Back to the drawing-board” szóról-szóra fordítva)! Miként lehet olyan jambust írni, ami muzikálisan jambusnak hangzik, könnyen olvasható, de nem zavarja az angolszász olvasó, hallgató, vagy színházlátogató fülét a rendületlenül ütemes, minden második szóra eső hangsúllyal? S mi több: hogy lehet prózához közel, jambusos verset írni, ami zökkenés nélkül váltakozik az emelkedett, lírikus és filozófikus passzusokkal? A válasz erre olyan egyszerű, hogy az ember szégyenli elismerni, hogy tíz évig nem jutott eszébe. Írjon tehát az ember jambusokat a klasszikus, időmértékes hagyomány szerint, ami minden magyarként született írónak természetes öröksége, de ami angolszász füleknek nem hangzik szükségképpen jambusnak, noha észlelik ritmusát, mert az olvasó ajkáról gördülékenyen pereg.

Mondtam színészeimnek a két olvasópróba folyamán: „Olvassák, mintha próza lenne, és a nyelv veleszületett törvényeit

követve időről időre akaratlanul is versre fordul”. Így is lett. Aztán csodálták, hogy milyen könnyen olvasható...

A madáchi gondolat megértése és a fenti nyelvi problémák megoldása azonban nem fordította volna a Tragédiát lekötöztető, angol nyelvű olvasmánnyá további újítások nélkül. – Kérdezgettem az alsósztrigovai remetét, hogy végtére is kiknek ajánlotta irományát. A választ egyik leveléből olvastam: „Semmi közepszerűt nem adni világ elé”. Arany és Szász javaslatai nyomán, meg a maga jószántából is, javíttatta művét amíg tudta. Halála azonban túl hamar jött, negyvenegy éves korában. Leghőbb vágya, hogy világszerte olvassák Tragédiáját, hisz nem sajátosan csak magyar mű az. Az új angol fordításnak azonban a huszadik század végén a mai angolnyelvű olvasóhoz és színházlátogatóhoz kell szólania. Nem a 19. század magyar irodalma érdeklődik a nagyvilágot, hanem az emberi faj tragédiája. Meg kellett tehát tennem, hogy újrafogalmazzam minden olyan vonását amely csak a 19. századhoz „rögzítene” a művet. Nincs azonban semmi oka a magyar rémhíreknek: – „Mi lett a magyar irodalom gyöngyével?” – Apróságokról van szó, mint például az eredeti szöveg „zöld s fehér” mező földgolyójáról, amit pedig még a mai gyerekek is a gyönyörű „kék s fehér” bolygóként ismernek a TV-ből.

Minden hasonló újításról beszámolok a jegyzetekben, mint a szín-írekciónban megjelenő változásokról is.

Madách Imre csak a 19. század színpadának kereteihez, lehetőségeihez mérten képzelhette el a Tragédiát. Nekünk a modern színpadon több eshetőségünk adott, mint amilyen például a feszes, parabolikus

„körfüggöny” a játszótér mögött. Hisz, ha ezt fókuszpontján belülről világítják meg, annak anyagszerű látszata eltűnik, és ha ráadásul kékre váltják a fényt, akkor az üres, kék égbolt mélységét varázsolja fel a nézőknek. Használtam ezt egyszer Edinburghban, mikor Marlow „Dr.Faustusát” mutattam be, amelyre egyik kritikusom így reagált: „A nagy dráma a végtelenség perspektívája ellenében játszódik le...” Ez volt a célom, amikor beleírtam a Tragédia szín-direkciójába.

Rendezői gyakorlatom sokat segített hogy eldöntsem, mit lehet mondani vagy játszani a modern angol nyelvű színpadon. Amint korábban mondtam, a Tragédia nem kiváltképpen csak magyar mű, ám Madách mégiscsak magyar volt, és természetesen magyar temperamentummal fejezte ki magát, ami pedig a mai angol nyelvű olvasónak túlzott vagy éppen értelmetlen lenne. A Mű ilyen „helyeit” a mai angolszász vagy angolul beszélő olvasó és néző felfogása, ízlése szerint kellett figyelembe vennem.

Felháborít a hírközlő eszközök szinte szenvedélyes elfogultsága a háború, az erőszak, a gyilkosságok mellett, miközben a szépet, jót, a nemeset alig-alig jelenítik meg – ha az csak valami lényegtelen okból nem vált tömegvonzóvá. Madách „küzdj és bízva bízzál” szavaiban ezért nem tudom elképzelni, hogy az Úr a mai értelemben küzdelemre biztatná Ádámot. – Verekedj, gyilkolj, taposd ki a belét! Ahol küzdelem van, fájdalom is van, és az nem ritkán a küzdőnek is fáj előbb-utóbb. Ha a „küzdj” szóból leszámítja az ember a romantikus 19. századbeli túlzás divatját és a magyar temperamentum túltengését az elbukott 1848-as

forradalmat követően, akkor a szó merőben „erőfeszítést” jelent, ami nem jár az embertárs végleges elnyomásával, kizsákmányolásával, meggyilkolásával.

A vallásos Madách egész pályája, tevékenysége ezt a felvilágosodott álláspontot súlyozza. – „Az ember célja e küzdelem maga” – Nem a győzelem diadala, nem a vele járó fájdalom, nem az ellenfél letiprása, hanem minden egyes személynek a saját legnemesebb, legteljesebb erő kifejtése. E megfontolásból a „küzdj” szót nem a *“fight”* szóval adtam vissza angolul. A szó ugyanis éretlen gyerekek és felnőttek passziójára utal. Az ember ökölvívó mérkőzésekre gondol, nem a szegény ökölvívókra magukra, hanem a révílt, vagy éppen őrjöngő közönségre. Milyen közönséges!

Jól tudom hogy az angol kifejezés „do your best”³ elvesztett eredeti költői erejéből a sekélyes utókor nyelvhasználatában, csakúgy ahogy a legszentebb neveket is hallja az ember káromlók ajkán. De mint a hitvány szentségtörése nem teszi kevésbé szentté azt mi szent, számomra „do your best” az emberi fajnak legnemesebb – és a lehető legmagasabb célját summázza. – Ezért áll az angol nyelvű Tragédia utolsó tanításaként.

Ha valamely kiváló művet tökéletesnek mondunk, az csak elragadtatásunk kifejezése és nem abszolút mércére utal. Következésképpen én sem hihettem, hogy a Tragédia fordításával kapcsolatos gondolataim felülmúlhatatlanul „tökéletesek”, és javíthatatlanok lennének. Ha a fordítás-átdolgozásom kiadására nem lett volna alkalmam 1993-ban, még a mai napig is dolgoznék rajta. Sajnos különféle szervezésbeli okokból kifolyólag az USA-ban ezideig csak egy

néhány tucat kötet létezik, azért az olvasó ezidőleg szükségképpen másodkézből nyerhető információra szorul. Remélem azonban, hogy hamarosan minden olvasónak alkalma lesz a maga kötetét beszerezni Amerikában is a helybeli könyvesboltok polcairól.

Mivel a Madách szöveg nekem folyamatos, élő tapasztalat, a szöveg egy-két sorát (noha nem több mint egy tucat sorát) a kiadás, vagy helyesebben a nyomtatás napja óta már meg is változtattam az elkövetkező, tehát a második kiadásra való tekintettel, nem azért mert a lefordított sorok helytelenek, hanem mert talán túlságosan a színpadi produkció szellemében születtek. A hallható és a színészek által „megtestesített” szöveg többet közöl mint a merőben nyomtatott szöveg. Az írott szó értelmezésre szorul, amit pedig helyesen, vagy helytelenül lehet magyarázni a „tolmács” képessége vagy szándéka szerint. Nem azt akarom mondani, hogy az egyértelműség magában is mindig szükséges. Mi több, állítom, hogy a többértelműség művészileg sokszor kívánatos. Mégis be kell látnom, hogy egy idegen nyelven írott mű fordítása során a fordítónak bizonyos paramétereken belül kell dolgoznia, különösen midőn a lefordított sor az eredeti műben és nyelven szállóigévé vált -, mint a például „Mondottam, Ember, küzdj és bízza bizzál!”

Mit is fordítson az ember: szavakat, gondolatot vagy szállóigét? Kézzel fogható volt, hogy merőben csak a szavak lefordítása elfogadhatatlan lett volna már csupán a „mondottam” ige elavult használatának okán is. Ami pedig a szállóigét illeti, azt szállóigeként semmiképpen sem lehet a Tra-

gédiától elválasztani. A Tragédia nélkül annak utolsó sora nem lett volna szállóige. Annak képzettársítása és látnoki ereje a műből magából következő. Használjon azért az angol nyelvű fordító olyan kifejezéseket, melyek a köznyelvben már idiomatikusan léteznek (mint például „havi faith, do your best”); fontolja meg, hogy mit jelenthet a madáchi gondolat a mai angol nyelvű olvasó színházlátogató számára; írja le azt a gondolatot kifogástalan angolsággal; és használja a színpadi fogások teljességét, hogy azt a gondolatot világosan tolmácsolja (lásd az Urat a Tragédia végén nagyon is emberi formában, minden glória nélkül, tanácsolván fiatalabb embertársának, hogy hittel, bizalommal tegyen meg minden tőle telhető). Mint rendező, meg vagyok győződve, hogy ha az angol nyelvű Tragédia hazatalál, akkor az utolsó sornak is meg lesz a maga kiváló jelentősége: „I've told you, Man: have faith and do your best!”

Angol nyelvű Tragédiám nagyon megváltozott az utóbbi két évtized folyamán, de ez a sor még az eredeti változat. Megvizsgáltam azóta annak más változatait is, azért hadd közöljem itt egyik elgondolásomat, mint az ezidáig legjobb „riválist”. Még ha a szín-direkciókat újra is kellene írnom, nem zárom ki megjelenésének lehetőségét a második kiadásban, mint az örökkévalóságban írott Tragédia szövegtelen szövegének másik, elfogadható angol nyelvű értelmezését: „*Have faith, Adam: resolve your doubt in action!*”

Jegyzetek

1. The Tragedy of Man, translated and adapted by Iain MacLeod, with illustrations by János Kass, 1993, Canongate Press, 14

Frederick Street, Edinburgh EH2 2HB, Scotland, UK. Terjesztő az USA-ban: Trafalgar Square, North Pomfret, Vermont, 05053 USA 2. A hatvanas években G. Szirtes és T.Mark fordítása még nem létezett.

Mindkettő jobb mint elődei, de nem értik Madáchoz. 3. Ez talán "teljesítés a töel telhető legmagasabb fokon" kifejezéssel lehetne fordítani. Különös figyelemre szorul, mint a megfelelő jegyzetek magyarázzák.

Széri Varga Géza alkotása